

Aranybányák

A magyarországi ércbányászat gazdag múltra tekint vissza. Régészeti leletek bizonyítják, hogy már a Kárpát-medencében élő avarok folytattak kezdetleges bányaművelést, voltak fémkohóik. Tudjuk, hogy Selmecbánya területén a honfoglalás előtt is bányásztak. S minden bizonnyal a honfoglaló magyarok is rendelkeztek kohászati ismeretekkel, ezeket korábbi lakhelyeiken szerezték meg. A különféle mesterségeket gyakorló szolgálónépek egy-egy csoportja együtt telepedett le olyan helyeken – a fejedelmi, főúri stb. szálláshelyeken, vagy azok közelében –, ahol igény volt a munkájukra. Számos helynevünk – Csatár, Kovácsi, Ötvös, Tárkány, Vasas, Verő, Vasverő – utalnak azokra a tevékenységekre, melyeket e szolgálónépek folytattak.

Hihetünk-e a mondának, mely szerint a barsi–zólyomi hegyekben, Körmöcbánya környékén vadászgató őseink egy fogoly gyomrában találtak aranszemcséket, s kutatva eredetük után, fedezték fel az itteni bányákat?

E mondánál kézzelfoghatóbb bizonyítékaink is vannak. Abu-Hámid arab utazó és író, aki az 1050–53 közötti éveket Magyarországon töltötte, jelentős itteni – elsősorban selmeci – arany- és ezüstbányákról számolt be könyvében. A magyarországi arany- és ezüstbányák művelésére vonatkozó első okleveles utalást a garamszentbenedeki apátság 1075-ben kelt alapítólevelében találjuk, mely egy Aranyos nevű helyet említ. S ugyanitt olvashatunk a Váchoz közeli Nazal (Naszály) erdő mellett élő Nesku nevű aranyművesről, aki családjával együtt talán egy közeli bányából származó aranyat, ezüstöt dolgozott fel. Az esztergomi érsekség vámhelyeinek szabályzatában pedig egy Auraria nevű érclelőhelyről tesznek említést. Egy 1227-ben Bars megyében lefolytatott határjárásról készült oklevélben ezüstlőhelyet (argenti fodina) említenek.

E viszonylag kései okleveles adatok ellenére valószínű, hogy az ezüstbányák művelése már Géza fejedelem korában megkezdődhetett, majd István idejében a királyi pénzverés beindulásával nagyobb szerepet kapott. A bányászat és a pénzverés kezdetektől a királyi udvar felügyeletével történt, de mind a bányászatban, mind a pénzverésben és forgalmazásában részt vettek németek, magyarok, szlávok, sőt kálizok (alán eredetű etnikum) is.

Az esztergomi érsekek különleges jogok alapján élvezték a magyarországi bányák bányavámja után fizetendő tizedet, s az esztergomi érsek bárhol szabadon nyithatott bányát és élvezhette jövedelmeiket. E kiváltságai és jogosítványai különösen érdekelté tették az esztergomi érseket, hogy bányászokat telepítsen Börzsönybe. (Sok szerző tévesen, minden bizonyíték híján állítja Kachelmann munkája alapján, hogy Hont tiroli–bajor lovagok telepítették volna le az első bányászokat a Persen nevű tiroli faluból, s innét származna a Börzsöny, majd később az elferdített Pilsen név is.)

A börzsönyi bányák meglétére utaló első közvetett adat 1258-ból származik, amikor

Ság föld határjárását végezték, és itt említik a börzsönyi Bánya-patakat (Banapataka = Bányapataka) és Bánya-forrást (fons Bana). A későbbi, 1270. és 1341. évi ságizsidói határjárási oklevelek is említik e patakot, mely azonos a mai, az Ipolytölgyes felé folyó Bánya-patakkal.

A börzsönyi bányákról először egy 1312-ben kelt oklevélben olvashatunk, amikor az esztergomi érsek bepanaszolta Csák Máté hívét, Ibur fia Istvánt, mert elfoglalta három falvát, Bajtát, Lelédet és Bersent, és ez utóbbiban levő ezüstabányát (Bersen ... cum argenti fodina), melynek jövedelmeit bitorolta, s ezzel kétszáz marka kárt okozott.

Ugyancsak a sági földek miatt pereskedtek a sági nemesek és az esztergomi káptalan, ennek során járták be 1341-ben a sági és börzsönyi határt, s ekkor ismét a Bánya-patakat említik mint birtokhatárt.

Az 1342–1361 között felépült damásdi vár (Zuvár) várnagyai töltötték be a börzsönyi ispáni tisztséget is, s ebben a minőségében volt jelen Bosnik damásdi várnagy 1417 augusztusában azon a vizsgálaton, amit Zsigmond király rendelt el Kanizsai János esztergomi érsek kérésére. Azzal a feladattal bízta meg Garai Miklós nádort, Perényi Péter országbíró, Pelsőci János tárnokmestert és Ozorai Pipo temesi és sókamaraispánt, hogy állapítsák meg, a börzsönyi ércbányák az esztergomi érsek birtokán található-e. A damásdi várnagytól és a királyi erdőőröktől megtudták, hogy Berzsény possessio határain belül fekszenek az esztergomi érsekség bányái – az oklevél szövege alapján három különböző helyen levő bányáról van szó –, s ezért a királyi parancs alapján egy újabb, 1417. december 18-án keltezett oklevélben engedélyezték az érsekségnek a bányaművelést, vagyis bányaművelési jogot kapott az érsek. (Lásd a Függelék I. számú tételét.)

Sok szerző ezt a kiváltságot minősítette tévesen akként, hogy Börzsöny szabad királyi bányavárosi kiváltságot kapott, míg mások egy 1439-es oklevél alapján gondolták ugyanezt, mely szintén possessio-ként (birtokként) nevezi meg Börzsönnyt. A börzsönyi bányászat a XV. század elején élhette virágkorát, ekkor lakott itt nagyobb számú bányász, akik a falu közepén, a Pánholc-hegy északnyugati nyúlványán átépítették, kibővítették korábbi templomukat, melyet feltehetően a XIII. században ide telepített német bányász elődeik építettek. Templomuk homlokzatára, kerek talpú pajzson, kőbe vésve, elhelyezték a bányászok címerét is, az egymáson keresztbe tett éket és kalapácsot.

Börzsöny nem tartozott a kiváltságolt bányavárosok közé: egyházi földesúri hatalom alá tartozó bányásztelepülés volt, az esztergomi érsek gyakorolta felette a földesúri jogokat, ítékezhetett jobbágyságai felett. Nagybörzsöny egyetlen kiváltságáról tudunk, vásártartási jogáról, amivel azonban a kereskedelmi alközpontok, a nagyobb lélekszámú falvak többsége rendelkezett. Börzsöny tehát sem „rangban”, sem jelentőségében nem vetekedhetett a felvidéki bányavárosokkal. Habár a vetélkedés érzete fennállhatott a börzsönnyiekben a selmeciekkel szemben, érezve azok – talán

a bürzsönyiek által áhított gazdagságát –, s talán kárpótlásul maguknak ezért találhatták ki azt a szólást, mely szerint „Az aranytehén farka Selmecen és a feje Bürzsönyben van.”

Alighogy újból megkezdhatték a bürzsönyi bányák művelését, 1418-ban meghalt Kanizsai János esztergomi érsek. A hatévi távollét után Magyarországra visszatérő és a feleségével 1427-ben kibékülő Zsigmond király Borbála királynénak 1424-ben engedte át Bürzsönyt és az alsó-magyarországi bányavidéket. Erről 1428-ban birtoklevelet is kiállítottak, melyben „királynéi javak” címén erősítették meg a királyi adományozást. A királyné ezt követően akarta kiterjeszteni hatalmát más bányavárosokra is.

1433-ban Pálóczi György esztergomi érsek pert indított Borbála királyné ellen a bürzsönyi bányák miatt. A királyné az 1428-as birtoklevélre hivatkozva vette fel a küzdelmet, de 1439-ben Albert király az érsekség javára döntött, és visszaadta az elhagyottan álló bányákat és engedélyezte újbóli megnyitásukat. Érdeemes itt teljes egészében idéznünk Albert király 1439. június 15-én, Budán kelt, hártýára írt, három függőpecsétetes személyes parancsát, mivel Nagybürzsönnyel kapcsolatban erre az oklevélre hivatkoznak legtöbbször a történészek, mint amelyekben „bányaváros”-ként említik Bürzsönyt. Az oklevélből azonban kiderül, hogy Bürzsöny az esztergomi érsek birtoka (possessio), falva, s nem szól a falu lakóinak esetleges kiváltságairól sem. „Mi, Albert, Isten kegyelméből a rómaiak királya, örökös gyarapító és Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királya, Ausztria hercege stb. jelen oklevelünkkel tudtul adjuk, hogy felségünk színe előtt megjelent kedves hívünk, a Krisztusban főtisztelendő atya, György úr, az esztergomi egyház érseke és e helynek örökös ispánja, magyar udvarunknak főkancellárja és előadta nekünk a következőket: A fent említett esztergomi egyház és következésképpen annak mindenkori érsekeinek a szent magyar királyok, tudniillik elődeink hozzájárulásából és kegyelmes engedelmséből mindig szabadságában állt és meg volt engedve, hogy az arany, ezüst, réz, vas ásványokat és mindenféle fémeket, a bányáknak mindenféle nemeit, amelyek a fent említett egyház minden birtokán, kerületében, falujában, tartozékán előkerülnek, kikutattathatják, feltárathatják, megnyittathatják, műveltethetik, megmunkáltathatják, termékeit és bevételeit maguk számára beszédhetik. A néhai Krisztusban főtisztelendő atya, János úr, a fent mondott esztergomi egyház érseke, az ő elődje idején Hont megyében, a mondott érsekség Bersen nevű birtokának hegyeiben, tartozékain vagy területén levő bizonyos bányát fel is tártak, amelyben arany, ezüst vagy más fémek ásványai vannak, amelyet a néhai Zsigmond római császár és a mondott Magyarország királya, igen kiváló, dicső emlékezetű atyánk és apósunk engedelmséből és hozzájárulásával feltártak, műveltek, megmunkáltak, az innen származó jövedelmet, nyereséget és bevételt teljes egészében János érseknek átadtak. Azonban miután János érsek e világból kimúlt és a bányát a felséges Borbála királyné, anyósunk foglalta el az említett Zsigmond császár és

királynak az ő ösztönzésére történt beleegyezésével, egy darabig még műveltették és megmunkáltatták, azt követően azonban, hogy Zsigmond császár és király minden mulandó útjára lépett, a királyné a fent említett bánya művelésével vagy megmunkálásával felhagyott és ennek bányászai és művelői művelését abbahagyták, most e bánya pusztán és elhagyatottan áll a fent említett érsekség és következésképpen az ő igen nagy hátrányára és kárára. Így tehát György érsek alázatos könyörgéssel kérte felségünket, hogy méltóztassunk megengedni és ahhoz hozzájárulni, hogy a mondott érsekségnek már említett Bersen nevű falva hegyeiben levő bányát, amelyet – mint mondta – néhai János érsek ideje alatt fedeztek fel, tártak fel és műveltek, amelyet pedig most nem művelnek, újból és ismét feltárják, műveljék, az innen származó jövedelmet neki átadják, ugyanúgy, miként az a többször említett néhai János érsek alatt történt. Mi pedig részben György érsek hűségéért, hűséges szolgálatainak kiváló érdemeiért, hősiességéért, őszinte és sokféle szolgálataiért, amelyet ő nekünk és királyi koronánknak hűségének teljes állhatatosságával és folytonos gondoskodásával dicséretre méltóan teljesített és kinyilvánított, részben pedig azért a reményünk és tiszteletünk miatt, amellyel Szent Adalbert mártír irányában viseltetünk, akinek kegyelmes neve alatt a fent említett esztergomi egyház alapítva lett, akinek alázatos imáinak közbenjárásában nemcsak itt a földön, hanem az égi Jeruzsálemben is kegyelmesen bízunk, lelkünk kívánságából fakadóan azt akarjuk, hogy az esztergomi egyház, amelynek igazi patrónusa és különös védelmezője vagyunk, jogaiban, szabadságaiban, kegyelmes kiváltságaiban, amelyeket – mint ahogy már elmondtuk – Magyarország szent királyai, elődeink adományoztak nekik kegyesen, ezután és ettől kezdve, a korábbiakat nem csökkentve éljen és örvendezzen. A fent mondott Györgynek, a szent esztergomi egyház új érsekének és következésképpen érsek utódainak, akik ebbe az egyházba kánoni módon lépnek be, megengedjük, hogy a mondott érsekség említett Bersen nevű birtokának hegyeiben levő fennebb említett bányát, amelyet régebben, tudniillik a többször említett néhai János érsek idejében tártak fel, nyitottak meg és műveltek meg, most pedig – mint ahogy állítják – pusztán és művelés nélkül áll, újra feltárassa vagy műveltesse, bevételeit és jövedelmeit a maga számára, miként az János érsek úr idejében szokásban volt, szabadon és teljesen beszédhesse mások jogainak sértetlenül hagyása mellett. Ezen oklevelünket azzal a titkos pecsétünknek a ráfüggesztésével rendeltük el megpecsételni, amelyet magyar királyként használunk, megparancsoltuk azt is, hogy emellé híveinknek, méltóságos Hédervári Lőrincnek, királyságunk nádorának és Bátori István ispánnak, országbíráknak hiteles pecsétjét is függesszék rá, a dolog nagyobb érvényessége és az igazság bizonyossága végett, hogy elozlassunk minden kétséget, ami abból fakadhatna, hogy ez az érsek úr a mi kancellárunk tisztségét és hivatalát viseli és az ő hatalmában van eme titkos pecsétünk. Kelt Budán, Szent Vítus és Modestus mártírok ünnepén, az Úr 1439-ik esztendejében.”

Itt ismét fel kell hívnunk a figyelmet egy másik „hagyományos” tévhitre, mely szerint 1417-ben Zsigmond, 1438-ban pedig Albert király telepített le volna szász bányászokat Börzsönyben. Egyik állítás sem igazolható írott forrással, s ellentmondana a korabeli gyakorlatnak is, hiszen éppen a két említett időpontban voltak vagy kerültek vissza földesúri tulajdonba a börzsönyi bányák, melyek műveltetése, így a munkaerőről való gondoskodásérseki érdek és feladat volt.

A középkor végén egy újabb vállalkozó tett kísérletet Nagybörzsönyben a bányaművelésre. A selmecebányai alkamara által 1524–1542 között folyósított hitelek nyilvántartásában szerepel egy 22 forintos börzsönyi (pilseni) tétel is, amit a kölcsön felvevője nem fizetett vissza. Hogy ebben mi akadályozta meg, az eredménytelen vállalkozás, vagy a török érkezésének híre, talán sosem tudjuk meg. Lássuk, mely területeken és hogyan folyt a középkorban Börzsönyben az ércbányászat.

A középkorban még véséssel vájták ki a tárókat, a robbantásos módszert – a világon elsőként – Selmecebányán alkalmazták 1627-ben. Három középkori bánya a községtől keletre fekvő Rózsa-hegyen volt: ez a középkori nagybörzsönyi ércbányászat központja. A hegy északi végén volt Rózsabánya, déli végén Fagyosasszonybánya és Királyrét. A hegy két végén alakult ki teléres ércesedés, amit érdemes volt bányászni, s csakugyan, a hegy gerincén körülbelül egy kilométer hosszan figyelhetők meg párhuzamosan elhelyezkedő horpák (horpadások), melyek a felszíni bányaművelés bizonyítékai. A Rózsa-hegy északnyugati lejtőjén mértek fel egy 61 méter hosszú tárót, a Felső-Rózsatárót, amit a felszíni kvarcit rétegek kutatására használtak, nem bányászásra. A Rózsa-hegy délnyugati részén felszíni és felszín közeli bányászatot folytattak, s a dús érc tartalmú teléreket a Felső-Fagyosasszonytáróban és az ebből kiágazó kisebb tárókban még a középkorban kimerítették. A perőcsény–nagybörzsönyi határ közelében emelkedő Magyar-hegyen, Bányapuszta környékén is megtalálták az ércbányászás nyomait, hat horpát. Itt volt a középkori Rókalyuk-táró is, mely ma perőcsényi területre nyúlik át. További – talán a legkorábbi, XIII. századi – horpák figyelhetők meg a Börzsöny-hegy nyugati szélén, a Kecské-bérc gerincén.

Vajon mi történt az itt kibányászott érccel? Helyben dolgozták-e fel, vagy elszállították máshova? Az érc helyben, itteni kohókban történt feldolgozására több bizonyítékunk is van. A geológusok és a régészek által elvégzett terepbejárások során több helyen is találtak kohósalak nyomokat, így a Keresztvölgy-patak völgyében, a Fagyos-forrás közelében, a Kovács-patak völgyében, épület maradványait azonban sehol sem. Pedig 1610 szeptemberében, Vác és környékének magyar kézre jutása után, a vállalkozó Grosz Jakab és Egyed testvérek, valamint a királyi biztos által kiküldött Thailer András, Hickel György, Limpergh Miklós és Föderling György – valamenynyien selmeci polgárok – felmérték a régi börzsönyi bányákat, és „sok régi bánya nyomára akadtak, kohók és zúzók

nyomaira, de már mind vastag fákkal voltak benőve”. Jelentésüket megküldték a selmeci bányakerületi bíróságnak.

Érdeemes egy kis kitérőt tennünk, s megismernünk azt a termelési folyamatot, ami az érc kitermelésétől a nemesfém egyik végső felhasználásáig, a pénzverésig tartott. A bányásztást külön vállalkozók végezték vagy társas vállalkozásban (Gewerkschaft), amikor a bányavárosokból érkező „külső” vállalkozók alkalmazták a helyi bányamunkásokat, vagy maguk a börzsönyi bányászok, kisvállalkozók, kézimunkások fogtak össze (Gesellenbau) kutatótúrásra, egy-egy kisebb bánya művelésére.

A kibányászott ércet a középkorban itt helyben, a tárók közelében dolgozták fel: zúzták, kohókban ólmosító eljárással leűzték az aranyat és ezüstöt. A geológusok által elvégzett vizsgálatok során megállapították, hogy az ezüst nagy részét sikerült kivonni az ércből, míg a visszamaradt kohósalak aranytartalma viszonylag magas maradt. Ennek oka lehetett a korszerűtlen, rossz feldolgozás, vagy az ércek magas aranytartalma, melynek csak egy részét sikerült kiolvasztani.

A helyi kohókban nyert csillámezüstöt (Blicksilber), mely még öt százalék ólmot tartalmazott, szállították a kamarai finomító műhelyekbe. Az égető műhelyekben (Brenngaden) a vállalkozók által bevitt ezüstöt külön-külön tételenként finomították, szabadították meg a még benne levő ólomtól és egyéb szennyező anyagoktól. A választó műhelyekben (Scheidgaden) az égető műhelyektől átvett „aranyos ezüst” tartalmát választották külön – salétromsavas oldással – aranyra és ezüstre, s öntötték rudakba az így nyert nemesfémeket. A cementező műhelyekben (das Ziment) a beszolgáltatott aranyat finomították – cement (= finom téglapor) és kősó keverékének a hozzáadásával –, míg az ezüstöt le nem választották, és a kívánt 23 karát 9 grénes finom aranyat ki nem nyerték. A nagybörzsönyi bányák termékét a körmöcbányai körzethez tartozó selmecebányai alkörzet égető és választó műhelyeibe vitték, cementező műhely és pénzverde csak Körmöcbányán működött.

A középkorban betelepülő német bányászok, akik minden bizonnyal a szakmájuk elit rétegét képező vajúrók voltak, királyi – vagy Nagyborzsöny esetében egyházi földesúri – oltalmat élveztek. E kisebb-nagyobb bányász közösségek egyfajta vállalkozó közösségként fontos, többnyire meghatározó szerepet játszottak annak a településnek az életében, ahol működtek. Szakmai ismereteik, gazdasági szerepük miatt kiváltságokat kaptak, s ez kihatott az ott élő szolgálónépekre is, melyek tagjait bér munkában foglalkoztatták, segéderőként alkalmazták, s ezzel bevonták őket érdekeltségi körükbe. A földesúr gazdasági érdekből ezt követően hasonló jogokkal és kiváltságokkal ruházta fel az egész települést, így lehetett húzóerő a bányász közösség, általában a fejlettebb polgári jogi tudattal betelepülő német polgárság egy-egy település életében.

Az Árpád-korban, mivel a bányák a földtulajdon tartozéka volt, a földesúr élvezte a bányák jövedelmét. De már a XIII. században kialakult a bányaregale, vagyis a királynak természetben kellett fizetni bányaadót (urbura), többnyire a kitermelt aranyérc tized, az ezüst nyolcad részét. Az esztergomi érseki bányák esetében a jogáról mondott le a király az érsekség javára. Hogy mennyi jövedelme maradt a kitermelést végző vállalkozónak, ez az érsekkel történő megállapodás tárgya volt, de általában a tulajdonos maradt a kitermelt arany 1/30, az ezüst 1/24 része. Az 1327-ben I. Károly által bevezetett nemesfém-monopólium azonban a király előjogává tette a nemesfémek forgalmazását, így az aranyat, ezüstöt szabott áron vásárolták fel a királyi kamara emberei. Az 1320-as évekre alakult ki a pénzverő és bányakamarák országos hálózata, melyek a nemesfém feldolgozását, a pénzverést, illetve a bányák felügyeletét látták el. A XIII. század elejétől 1376-ig az esztergomi érsek a tárnokmesterrel együtt ellenőrizte a kamarák élén álló ispánok tevékenységét. Figyelemmel kísérve a nagybörzsönyi bányák további sorsát, azt láthatjuk, hogy a török korban minden bizonnyal teljesen felhagytak a művelésükkel. Csak a már korábban említett 1610-es próbálkozásról, vizsgáldásról tudunk, mely valószínűleg nem vezetett tartós használatához, hiszen 1620-ban Vác és környéke jó két emberöltőnyi időre ismét török kézre került.

A törökök kiűzése és a vidék biztonságossá válása után, 1687-ben megérkezett Börzsönybe az első vállalkozó kedvű szivattyúkezelő bányász, a körmöcbányai Matthias Schlösinger. Megjelenésének előzményei is voltak, ugyanis Körmöcbányán engedély nélkül toborzott bányásztársakat, amiért letartóztatták. A vádat nem sikerült rábizonyítani, ezt követően Schlösinger feladta állását, eladta vagyonát és Börzsönybe költözött.

1699-ben Börzsöny bírása és a község levelet írt a budai kamarai adminisztrációhoz. Ebben jelentették, hogy tőlük, „szegény jámbor lakosoktól” azt követelte a komáromi harmincados és bányabiztos, hogy őfelsége parancsára építsék fel a bányaüzemet, és ebben mint társak vegyenek részt. A börzsönyiek tanácsot kértek, mit cselekedjenek. Az ügy folytatására csak akkor derült fény, amikor 1707-ben Rákóczi Ferenc engedélyezte Venczel János komáromi harmincadosnak, aki „ennek előtte is a bersenyi hegyekben bányát talált volt”, hogy most a pilisi hegyekben is bányát kereshessen.

Ezt követően nyert bányaművelési jogot Börzsönyben a kor egyik legnevesebb vállalkozója, Kollbacher Lampert Ignác, aki társulva Hrabovszky Jánossal, 1700. április 23-án kapott privilégiumot arra, hogy arany-, ezüst- és más érceket kutasson, a kitermelt ércet Budára szállítsa, ahol azt a kamarai adminisztráció beváltja, egyúttal fizesse meg az érsekségnek a „ius tertii”-t, vagyis a termelt érték egyharmadát. Érdekes, hogy a bányaügyet a budai kamara intézte, aminek az a magyarázata – mint ahogy ezt a kiváltságlevél említi –, hogy a selmeci bányahatóság nem működött

a börzsönyi területen. Kollbacher Börzsönybe költözött, éveken át itt lakott, s innét intézte a szokolyahutai vasbánya művelésével kapcsolatos ügyeket is.

A kuruc mozgalom idején is folytatta tevékenységét, habár súlyos veszteség érte a háborúskodások következtében. 1708-ban gróf Bercsényi 264 ezüstös ólomércel megrakott szekerét vette el erőszakkal. Talán Kollbacher alkalmazottja lehetett az a „sokat szenvedett” Haasz János Jakab nevű bányász-íródeák, akit Kókay Márton ezredes ajánlott Bottyán Jánosnak. Kollbacher időközben a szokolyahutai vasbánya további kiépítését, egy kohó és egy hámor felállítását tervezte, hogy így Magyarország olcsó vashoz jusson. A szép álmok azonban nem valósultak meg. A vállalkozó magára maradt, társai meghaltak, minden vagyonát a próbálkozásaiba fektette. 1727-ben azt írták róla, hogy „Buda városában pallást bérben tart és egy virágos kertnél egyebe semmire sincsen”, 1734-ben pedig már „szegénységre jutott”.

A bányászatot és az újabb lelőhelyek utáni kutatást 1716 és 1718 között folytatták – az olvashatatlan nevű aláíró „Bergschreiber und Probierer”-ként (bányaíró és kutató) írta alá az elszámolást –, ugyanis az esztergomi érseki bányapénztárba erre az időszakra ezerkétszáz forint harminc krajcárt fizettek be. S a vállalkozás nyereséges is volt, mivel mindössze 381 forintot költöttek bérekre, szénre, puskaporra, kémlerdei és egyéb eszközökre.

Bél Mátyás, korának kiváló tudósa, 1707–1714 között besztercebányai káplán, 1733 körül fejezte be országleírását. Ebben meglehetősen részletességgel szemléltette Nagybörzsöny bányászatának múltbeli és – személyes tapasztalatai alapján – XVIII. század eleji helyzetét: „Igazi bányaváros is volt, nemcsak népes, hanem gazdag is, amikor még az aranybányák virágoztak. ... Még ma is itt is, ott is kimutathatóak a bányaművelés feltűnő nyomai. ... E bányákat azonban vagy az erek kimerülése, vagy talán inkább az elmúlt idők igen keserves csapásai miatt elhagyták.” Az „aranykor” elmúlását nemcsak a városka lakói sírhatták vissza, Béll Mátyás is fájdalmasan sóhajtott fel munkájában: „Az volna jó, ha akadnának emberek, akik ezeket a börzsönyi hegyeket végre kikutatnák, ... álljanak neki a munkának mindaddig, míg az ereket meg nem találják, ... egyszer egy bányaművelésben igen járatos férfitől azt hallottam, hogy itt a selmecebányai vájatoknál sem mennyiségben, sem jövedelmezőségben semmivel sem alávalóbb bányákat lehetne kialakítani. Úgy gondolom, hogy e kincset megőrizöm az utókor számára, mikor majd nálunk derekabb emberek jönnek és velük együtt az »aranykor«.”

A bányák szünetelésének idején, 1754-ben és 1766-ban készült két térkép is a börzsönyi bányákról. Mindkettő részletesen feltünteti az egyes tárókat és az ércesedési területeket.

A börzsönyi ércbányászat utolsó nagy korszaka az 1772–1779 közötti időszakra tehető. Valószínűleg az 1779-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben szereplő budai

Globitzer Imre kapitányról és társáról, Spannagl Imre kapitányról van szó, akik Gregoviits Huttmannt bízták meg a mintegy száz főt foglalkoztató és 13 házban lakó bányász irányításával. (A jegyzőkönyv szerint az arany és az ezüst között platinát is találtak az „America domesticum”-ban.) 1772-ben még az uralkodó, Mária Terézia is fellépett a Pilseni Ezüstércbánya Társaság (Societas Metallaria argenti Fodines Pilsenses) érdekeit védve az érseki uradalom ellen, mely drágán adta a fát a vállalatnak, ezért meghagyta, hogy „a fát méltányos áron számítsa, hogy a vállalat a nagy költséggel megkezdett bányaművelést folytathassa”. Úgy tűnik, hogy az érseki uradalom nem a nagyobb bevétel reménye miatt emelte árait, hanem igyekezett megnehezíteni e társaság működését vagy egyáltalán a bányaművelést, mivel végül is Boronkay Imre uradalmi prefektus úgy utasította a börzsönyi ispánt, hogy „csak olyan helyében, ahol vagy semmiképpen, vagy nehezen lehet hozzáférni”, lehet a fát kiadni.

A társaság több helyen is folytatta tevékenységét: művelték a Só-hegyi Alamizsnatárót (Elemosine Stolln) és ennek Mária megkísértése altáróját (Maria Heimsuchung Erbstolln) – melynek mélysége elérte a 22–23 métert –, és eredményesen bányásztak a Rózsa-hegyi bányákban is, az Alsó-Rózsa-táróban (másként Szent András-táró és Ludmilla-táró) és a Simon- és Juda-altáróban. A bányák mellett épületek is láthatók egy 1781-ben készített térképen: pörkölő, kovácműhely, kovácslakás, zúzó, irodahelyiség, kémlerde, bányafelügyelői lakás és öltöző. Ezek a romok ma is fölfedezhetőek az egykori Áldás-völgy (Seegen Thall), a mai Kovács-patak völgyében.

A vállalat 1774-ben még egy kohót is felépített a Börzsönyi-patak és a Kovács-patak találkozásánál levő völgyben, mely „a már kiásott ércek olvasztására szükséges”. Ezt azonban, magas költségei és a viszonylag kevés érc miatt már a bányahatóságok nehezményezték. A kohó fúvóit és a zúzót a két patak vize által hajtott kerekek forgatták. A kohóhoz csatlakoztak a pörkölőpályok és talán egy ércraktár. Ettől távolabb volt egy kemence (Probier-Ofen), mellyel a kohósítási folyamatot ellenőrizték. Egy jelentés még egy kocsmát (Würtshaus), lóistállót (Pferdstall) és fűrészmalom (Saag-Mühl) építéséről is beszámolt.

A nagybörzsönyi ezüstkohó – az újmassai „öskohó” mellett – az egyetlen fennmaradt XVIII. századi kohászati emlékünk.

A vállalkozás kiadásai óriásiak voltak, a részjegyesek érdekei veszélybe kerültek, és nyilván hangjukat is hallatták, mert 1777-ben gróf Kollowrath a selmeci kamaragrófot utasította, vizsgálja ki a börzsönyi bányászat helyzetét. A vizsgálat eredményéről nem tudunk, de a vállalkozás minden bizonnyal csődbe ment, s ennek következményei a börzsönyieket is sújtotta. 1792-ben ugyanis a börzsönyi közösség (communitas) panaszt tett az uradalomnál, hogy a bányák elhanyagoltak, a kenyéértelen bányászok terhükre vannak, akik szabadon vadásznak és ebből élnek, ezért kérik a kitelepítésüket. Az úriszéki vizsgálat hathatós volt, kötelezte a

bányászokat az elköltözésre.

A XVIII. századi nagybörzsönyi bányászat, úgy tűnik, kevés hasznot hozott bányaművelőnek és városnak egyaránt. Az, hogy a bányák művelése nem volt folytonos, s csak időnként jelentek meg a szerencsét próbáló vállalkozók és velük együtt minden bizonnyal kalandorok is, csak átmeneti fellendülést, és tegyük hozzá, olykor nehézségeket hozhatott, ha a vállalkozás nem „ütött be”. A börzsönyi bányászat megfeketedett „ezüstkora” ezzel lezárult.

Meg kell említenünk, hogy a nagybörzsönyi ércbányászathoz fűződik a tellúr felfedezése. A XVIII–XIX. század híres természettudósa, Kitaibel Pál (1757–1817) 1792 és 1816 között bejárta Magyarországot, és 1789-ben a Börzsönyben begyűjtött ércek közül többet is megvizsgált. Megállapította, hogy az ezüstércek tartalmaznak egy addig ismeretlen kémiai elemet is, ami átmenetet képez a fémek és a nem fémek között. Az elemi állapotában ritkán előforduló ásvány kezdetben a pilsenit, majd börzsönit nevet kapta, de végül tellúr néven került be a szakirodalomba, mivel az akkor kibontakozó tudományos vita a tellúr felfedezését – miután elsőségéről Kitaibel Pál lemondott – Müller Ferenc erdélyi tudós nevéhez kötötte.

1789 és 1824 között nem folytattak bányászatot börzsönyi területen. Ennek okairól egy 1810-es keltezésű jelentésből értesülhetünk, amiből kiderül, hogy a gazdagabb hozamú fejtések kimerültek, az üzemek, az olvasztókemencék és a bányatechnikai berendezések rossz állapotban vannak, a teléreket leművelték és állandó nézeteltérések voltak a bányafelügyelet és az uradalmi tisztviselők között. Ezt követően többen is kipróbálták szerencsájüket a börzsönyi bányákban. 1824-ben a selmeci Prokopovics Ferenc két társával hat bányászt foglalkoztatott, de az uradalom elkergette őket. 1832-ben újból ő nyitott meg három tárót.

A XIX. század közepén egy jelentősebb kísérletről tudósít két forrás. Az egyik az Esztergomban 1846 körül kiadott felhívás egy bányatársulatban való részvételle. A másik Vimmer uradalmi főszámvevő által 1864-ben készített jelentés a börzsönyi bányák 1848 előtti állapotáról. Ezek szerint 1845-ben alakult egy társulat Maurovich Rezső esztergomi városi főjegyző, Ábel József bányaigazgató és egy Besendorf nevű francia vezetésével. A „Compagnie française des mines de Börzsöny” (Börzsönyi Francia Bányatársaság) 128 részjegye közül 78-at értékesítettek Párizsban. A társaság és az érseki uradalom közti szerződés-tervezet szerint az urburát nem kellett volna megfizetni, csak az épületek által elfoglalt területek utáni földbért, emellett a vállalkozókat kötelezték két akna ingyenes művelésére. Kikötötték, hogy a bányászati személyzet – harmincöt–negyven fő – semmilyen úrbéres telket nem vásárolhat, s az uradalom fenntartotta magának a kocsmáltatási jogot és egyéb kisebb királyi haszonélvezeteket. A szerződés elsődlegesen természetesen az uradalom érdekeit szolgálta, ebben nem tért el a korban megszokott gyakorlattól. Egyetlen meglepő pontja szorul magyarázatra, az úrbéri

telki állomány védelme. E kitétel minden bizonynyal a szolgáltatásokra kötelezett jobbágyság megőrzése, helyben tartása volt. Kitéve ugyanis az adás-vevés veszedelmének a telki állományt – gondoljunk csak az 1836. évi úrbéri törvényekre –, az a földesúr jobbági kötelék lazulását, megszűnését eredményezhette volna.

A társaság az elhanyagolt bürzsönyi bányákat kutatta meg, majd néhányat művelés alá is vett. A vállalkozásnak az 1848-as forradalom vetett véget, mert a próbálkozók, kihasználva a zavaros időket, adósságot hagyva maguk után, eltűntek a kifizetetlen munkások és az uradalom szeme elől.

Néhány „hevér” azonban továbbra is folytatta „az érces kövek kivájását” egy helybeli lakos, Glázer István vezetésével, de leginkább csak kéntartalmú köveket találtak, amit Pestre szállítottak egy vasgyárba kénsav gyártásához. Egy 1856-os tisztartói vizsgálat megállapította, hogy Glázer István éves díjat fizetett a Selmeci

Bányakapitányságnak, de ugyanakkor megsértette az érsekség haszonvételi jogát, s ezért feljelentették. Maga az uradalom sem tudta, miként zárul le az ügy, de mint az erdészeti személyzettől megtudták, a bányákat ezt követően senki sem bolygatta.

Tragikus sorsot ért meg Bauer Ignác esztergomi zsidó kereskedő, aki 1858-tól kénkövet bányászott Rózsabányán, azt kemencében kiégette és fabrikájában festéket készített belőle. A szokolyai erdőben azonban bányauregbe esett, s ott lelte halálát. A bürzsönyi bányákat ezt követően több mint fél évszázadra bezárták.

1913-ban Kiss József bányamérnök kapott – az uradalom tiltakozása ellenére – zártkutatómáni engedélyt a Besztercebányai Bányakapitányságtól, de megkezdett kutatásai a háború miatt félbeszakadtak, a kutatómáni jogot 1922-ban eladta Prodam Guidó gyógyszerésznek – aki egyébként jeles alakja a magyar technikatörténetnek: a repülés hőskorának pilótája és gépszerkesztője volt. A kutatómáni jogot 1928-ban a Csonka-Magyarországi Bányakutató Vállalat szerezte meg egész Hont megyére, majd Horváth Károly államtitkár tulajdonába került. Vele kötött szerződést a primási uradalom 1931-ben, hogy ennek birtokában érckutatási engedélyt nyerjen a M. Kir. Budapesti Bányakapitányságtól. A felmérés azonban nem hozta meg a remélt eredményt.

1930-ban az állami Földtani Intézet végzett érckutatási térképezést, majd két és fél évtizeden át magánvállalkozók termelték ki a Ludmilla-táró környékén felgyűlt okkeres iszapot, hogy festékföldként értékesítsék.

A második világháború után, 1946-ban, Faller Gusztáv bányamérnök, az Iparügyi Minisztérium bányászati osztályvezetője tett javaslatot a bürzsönyi érckutatásra. Az Ércbányászati Nemzeti Vállalat 1948-ban szervezte meg kutató kirendeltségét Rózsabányán, ahol kezdetben tizenegyen, 1950-ben már 36-an dolgoztak. 1948 augusztusában kinyitották az Alsó-Fagyosasszony és az Alsó-Rózsa-tárót, 1950-ben altárót nyitottak 361 méter mélyen, ami 1809 méter hosszúságot ért el. A nyitott bányatárság 1956-ra elérte a 6783 métert. Mielőtt azonban elérték volna a Fagyosasszonybányai főtélelert, a kutatásokat beszüntették.

Az 1960-as évek elején ismét végeztek mélyszinti kutatásokat, majd 1970-ben indult új kutatási program, mely megállapította, hogy nincs ipari értékű ércelőfordulás a nagybörzsönyi területen. 1991-ben a Magyar Nemzeti Bank és az Állami Földtani Intézet kezdeményezésére végeztek kutatást az Alsó-Rózsa-táróban és négyezer kilogramm aranyat tartalmazó ércelért találtak. Már csak a tonnánkénti két gramm arany kinyeréséhez kell a pénzt előteremteni.

Vajon ismét bekövetkezik-e a Bél Mátyás által oly áhított „aranykor” és felcsendül-e bányászok szomorú éneke a börzsönyi hegyek között? Ez a jövő titka.

Da steigt der Bergmann ins tiefe Schacht,
Vielleicht ist das sein kühles Grab.
Da steigt er wieder vom Schacht hinaus,
Gligauf, Gligauf, Gligauf!

A bányász a bányába leér,
mint aki hideg sírvermébe tér.
Feljön a vágatból, napfényre lel:
Szerencse fel, szerencse fel!
(In: Manherz 1984; Kalász Márton fordítása)